

АРХИМАНДРИТ ПАВЕЛ СТЕФАНОВ

ЯЛДАВАОТ

ИСТОРИЯ И УЧЕНИЕ
НА ГНОСТИЧЕСКАТА РЕЛИГИЯ

Архимандрит Павел Стефанов

Я Л Д А В А О Т

История и учение на гностическата религия

Ялдаваот: история и учение на гностическата религия

© Архимандрит доц. Павел Стефанов, автор, 2008

© Фондация „Покров Богородичен”, 2008

ISBN 978-54-9700 -70-1

На корицата:

Христос андрогин от Видението на пророк Йезекиил –

мозайка в апсидата на църквата „Блажени Давид” в Солун (425-450 г.)

Архимандрит Павел Стефанов

Я Л Д В А О Т
История и учение на гностическата религия

Фондация ПОКРОВ БОГОРОДИЧЕН
София 2008

Съдържание

От редактора	7
Предговор	9
Увод	12

От редактора

Книгата на архим. Павел Стефанов „Ялдаваот: история и учение на гностическата религия” е явление в съвременната българска богословска литература. Този негов дългогодишен изследователски труд е възнаграден от много добър краен резултат. Съвременният свят, ставащ все по-малък чрез глобализацията и същевременно наводняван от различни стари, възраждащи се отново под различна форма учения, повечето с неоезически характер, е съблазнен от идеята за ново единство. Това единство се крепи на външни сили – от една страна емпиричната наука и породените от нея технологии, а от друга – засилващ се идеен синкретизъм в епохата на постмодерността.

Погледнато от такъв ъгъл, настоящото изследване на архим. Павел Стефанов отвежда заинтересования читател във време, което в много от своите характеристики прилича на днешното. Появата на гностицизма е в епохата след завоеванията на Александър Македонски, когато е настъпила голямата среща на религиите между Изтока и Запада, когато става смесване на културите и пораждането на различни идейни течения както в областта на религията, така и в областта на философията.

Несъмнената заслуга на архим. Павел е, че той умело е обхванал тези процеси и систематично проследява зараждането и развитието на гностическите идеи. Той прави сполучливи позовавания и аналогии с днешния ден, като открива следи от гностицизъм в съвременни автори и творци на култура. Неговият труд несъмнено е принос в съвременната българска богословска книжнина. Всичко това прави книгата му интересна и полезна както за специалисти, така и за всеки любознателен читател.

Д. П.

Предговор

*Аз създавам светлината и творя тъмнината,
права мир и причинявам бедствие.*

Исайя 45:7

Моят интерес към гностицизма и по-конкретно към неговото късносредновековно проявление – българското богомилство, започна още по време на следването ми в Духовната академия (сега отново Богословски факултет), когато купих преиздадената наскоро преди това книга на акад. Йордан Иванов „Богомилски книги и легенди”. Упоритостта, с която следвоенната официална българска историческа наука издигаше версията за „самобитност” и „революционност” на богомилството, основателно предизвика моите съмнения и стимулира желанието ми да се запозная с източниците на тази световноизвестна ерес. След дългогодишно събиране и проучване на материали пристъпих към написването на настоящата книга, която има интердисциплинарен характер. Нейна методологическа основа е проблемно-хронологическият подход на историко-критическата школа, като се прибягва до успоредици и анализи от областта на социологията, психологията, философията, историята на литературата, религията и изкуството.

Настоящият скромнен труд беше защитен в първоначален вариант като докторска дисертация в Института за философски изследвания в София на 19 юни 1997 г. Оттогава досега той е поправян и

допълван около 2000 пъти според брояча на компютъра. Благодарен съм за насоките и корекциите, споделени от моя научен ръководител проф. д.и.н. Тотю Тотев от Катедрата по теология на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски” и рецензентите проф. д-р Тотю Коев и проф. д-р Антони Хубанчев от Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. На излизане от салона, където се проведе защитата, някои от гласувалите мастити авторитети ми стиснаха ръката и казаха тържествено: „Да, отдавна трябваше да се напише нещо за агностицизма”. Бях потресен: „Но моята дисертация е за гностицизма, а не за агностицизма!” Един от тях запита: „Каква е разликата?”

Не е странно, че в тематичната картотека на Народната (sic) библиотека „Св. св. Кирил и Методий” в София, а и не само там, липсва раздел „Гностицизъм” и дори „Дуализъм”. Въпреки че България е родно място на такава разпространена ерес като богомилството, която е част от родословното дърво на гностицизма, у нас никой досега не се е занимавал системно с историята и теорията на тази еретическа система в разнообразните ѝ форми, превъплъщения и влияния в продължение на последните две хилядолетия. Българската култура „зее” не само по отношение на гнозиса, но и в редица други, не по-малко мащабни и значими аспекти. Нашенският вакуум означава, че аз не бих бил в състояние да напиша настоящата монография, ако не се бях свързал лично с редица големи изследователи на гностицизма в САЩ, Великобритания, Германия, Франция, Русия и другаде. За щастие те проявиха разбиране и ми предоставиха безкористно стотици библиографии, статии, студии и монографии. Имената им са прекалено многобройни, за да бъдат изброени тук, а и някои от тях като Ханс Йонас, Симон Петрьомон, Йон Кулиано, Александър Бьолих, Хан Дрейверс, Жил Киспел и Уйлям Петерсен вече се преселиха в по-добрия свят. На всички изразявам сърдечната си признателност и се извинявам за неизбежната настойчивост, с която търсах тяхното съдействие. Дължа много и на

моите специализации в чужбина, станали възможни едва след залежа на комунизма у нас – във Великобритания през 1995 и 1999 г., Унгария през 1996-1997 г. и 2003 г. и Германия през 2000-2002 и 2004 г. През ноември 2005 г. участвах с доклад в годишния конгрес на Американската асоциация по религия във Филаделфия, където имаше специална секция „Наг Хамади и гностицизмът”.¹ Много важна за научното ми израстване беше и моята специализация в Музея на Холокоста във Вашингтон през 2006 г., където ми беше предоставен пълен достъп до федералните бази данни. Работата в чуждите библиотеки, архиви и институти ми предостави незаменимата възможност да събера редки материали и да проведа важни консултации.

Посвещавам труда си на паметта на моите родители, чиято агония от рак при напълно запазено и дори изострено съзнание ме разтърси дълбоко и ме накара да преоценя дихотомията душа-тяло и смисъла на страданието като неизбежен катарзис. Въпреки че техните разбирания не винаги съвпадаха с моите, аз съм им благодарен за всичко, което ми завещаха. В края на живота си и двамата извършиха най-трудния преход на този свят от неверие към вяра.

За улеснение на читателите съдържанието е поставено след титулния лист, а бележките – на всяка страница под текста. Цитираните заглавия са подредени по азбучен ред накрая, каквато е световната практика. На всеки, който се интересува от темата, те предоставят отлична възможност за по-нататъшни проучвания. Приложени са също резюме на английски език и указател на имената.

¹ Вж. пътеписа: **Стефанов, архим. П.** До Филаделфия и назад – <http://www.religiabg.com/?p=oldnews&id=7437>.

Увод

*Кой може да изправи това,
което Бог е направил криво?*

Екл. 7:13

Едва ли би се намерил обективен историк на религиите, който би отрекъл, че християнството се появява на историческата сцена като радикално религиозно движение. Неговият Основател подлага на основно преосмисляне традиционните ценности, възвестява близкия край на света и замяната му с „ново небе и нова земя” (Откр. 21:1), в които идеалното ще стане реално. Въпреки че отказва да се ангажира пряко с политическите борби на еврейския народ, Исус Христос се изявява с позиция, твърде различна от тази на светските и духовните власти. Реакционерите постигат целта си – залавянето и убийството на галилейския Месия. Последователите Му, които са въодушевени от Неговото Възкресение, разнасят пламъка на новата вяра из средиземноморските райони с енергия и ентузиазъм, които нямат паралели в историята. За тях Богочовекът от Назарет олицетворява настъпващото изкупление на цялото човечество. Малобройната група ученици на Христос постепенно се превръща във все по-голяма организация, която се подчинява на определен структурен и литургически ред, йерархични степени, канонични правила, приемственост и стабилност. Тези черти на Църквата, които изкрystalлизират постепенно през I-II в., са свързани с нейното институционално утвърждаване и

количествен растеж, с търсене на *modus vivendi* между нея и държавата. Алберт Швайцер отбелязва за този период: „Царството Божие се превръща от есхатологическа, космическа, настъпваща сама по себе си необходима величина в неесхатологическа, духовно-етическа, за чието осъществяване хората трябва активно да съдействат”.²

В редица християнски общини на бивши юдеи и езичници обаче се обособяват хора и кръгове, които смятат, че новите цели са различни и дори противоположни на първоначалната радикално-есхатологична визия, че те са едва ли не измяна на издигнатите от Иисус принципи. Нарастващата опозиция на тези групи започва да представлява пряка и сериозна опасност за Църквата. С течение на времето и в синхрон с влошаването на обществено-икономическите условия в Римската империя се изменя и езикът, на който се изразява крайната трансцендентност на вътрешната църковна опозиция.

Мисловният свят на Христос и първите Му ученици не се чуждее от масовата религиозност на юдейската синагога и фокусира в извършвания от св. Йоан Кръстител „обред на прехода” или инициация от стария обречен свят към новия съвършен свят, чието драматично възцаряване е неминуемо. Според теодицеята на юдеохристиянския светоглед злото, което тържествува в света, не е негово същностно качество.³ На теория, макар и не винаги на практика, битието е добро, световната парадигма има положителна характеристика („И видя Бог всичко, що създаде, и ето, беше твърде добро” – Бит. 1:31).

² **Schweizer, A.** *Ausgewählte Werke in 5 Bände. Bd. 5.* Berlin, 1973, S. 336.

³ Срв. **Лосский, Н. О.** Бог и мировое зло. М., 1994; **Safranski, R.** *Das Böse oder Das Drama der Freiheit.* München und Wien, 1997; **Stackhouse, J. G.** *Can God be Trusted? Faith and the Challenge of Evil.* Oxford and New York, 1999; *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives.* Ed. by M. P. Lara. Berkeley (CA), 2001; **Neiman, S.** *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy.* Princeton, 2002; *This Thing of Darkness: Perspectives on Evil and Human Wickedness.* Ed. by R. P. Hamilton and M. Sonser Breen. Amsterdam and New York, 2004 (*At the Interface/Probing the Boundaries*, 7); **Янакиев, К.** Три екзистенциални философски студии. Злото, страданието, възкресението. С., 2005, 10-53.

Злото, което бележи цялата човешка история, е чуждо на света и се представлява от зловещата фигура на дявола, който е създаден от Бога със свободна воля.⁴ Мнозина в ранната Църква не приемат това обяснение. Под натиска на различни фактори като масовото обед-

⁴ Най-добрите изследвания за образа на сатаната в юдеохристиянската традиция, които познаваме, са на калифорнийския историк **Russell, J. B.** *The Devil: Perceptions of Evil from Antiquity to Primitive Christianity*. Ithaca-London, 1987 (руски превод – **Рассел, Дж.** *Добро и зло в истории человечества*. Т. 1-5. СПб., 2001-2002); **Idem.** *Satan: The Early Christian Tradition*. Ithaca (NY)-London, 1987; **Idem.** *Lucifer: The Devil in the Middle Ages*. Ithaca-London, 1984; **Idem.** *Mephistopheles: The Devil in the Modern World*. Ithaca-London, 1986; **Idem.** *The Prince of Darkness: Radical Evil and the Power of Good in History*. Ithaca-New York, 1988. Вж. също: **Ray, P. L.** *An Adversary in Heaven: Satan in the Hebrew Bible*. Atlanta (GA), 1988 (Harvard Semitic Monographs, 43); **Tavard, G.** *Satan*. Paris, 1988; **Balducci, C.** *The Devil*. London, 1990; **Carus, P.** *The History of the Devil and the Idea of Evil, from the Earliest Times to the Present Day*. Chicago, 1991 (1st ed. – 1900; авторът е индуст); **Амфи-театров, А. В.** *Дявол*. М., 1992; **Breytenbach, C., P. L. Day.** *Satan*. – In: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible (DDD)*. Eds. K. van der Toorn, B. Becking and W. van der Horst. Leiden, 1995, 1369-1380; **Page, S. H. T.** *Powers of Evil: A Biblical Study of Satan and Demons*. Grand Rapids-Leicester, 1995; **Pagels, E.** *The Origin of Satan*. New York, 1995 (вж. съкрушителната рецензия на **Russell, J. B.** *Getting Satan Behind Us*. – *First Things*, 1995, November, 40-45); **Delbanco, A.** *The Death of Satan*. New York, 1995; **Stanford, P.** *Devil: A Biography*. New York, 1996; **Messadie, G.** *A History of the Devil*. New York, 1996; *Il Diavolo e i suoi Angeli: Testi e tradizioni (Secolli I-III)*. Ed. by A. Monaci Castagno. Roma, 1996 (шателна рецензия от **J. F. Kelly**, *Journal of Early Christian Studies*, 1997, Winter, № 4); **Сандулов, Ю.** *Дявол*. Исторически и културен феномен. СПб., 1997; **Орлов, М.** *История на сношенията на човека с дявола*. С., 1998 (дилетантска). Срв. *Das Böse in den Weltreligionen*. Hg. von J. Laube. Darmstadt, 2003; **Muchembled, R.** *A History of the Devil: From the Middle Ages to the Present*. Cambridge, 2003 (слаб български превод – **Мюшамбле, Р.** *Една история на дявола*. С., 2005); **Хазарзар, Р.** „Сатана” в Библии. – <http://barnascha.narod.ru/books/index.htm> (семантически анализ); **Kelly, H. A.** *Satan: A Biography*. Cambridge, 2006; **Пинкет, Л.** *Луцифер: забранената пътека към познанието*. С., 2006. Книгата на **Стефанов, В.** *Дяволът*. Опити върху възмутителната история на злото. С., 2007, представлява сборник от есета на литературни теми.

няване и разселване, жестоките гонения срещу християните, които са мразени от езичниците като *degenerati humani generis* (изроди на човешкия род), засиленото влияние на елинистичните мистерии, зоороастризма и митраизма, в редица вярващи главно от еврейски произход се засилват песимистичните настроения и чувството за безизходност и обреченост. Те започват да обясняват произхода на света с космогонично падение и метафизичен провал, предоставяйки на злото статут на върховен господар на Вселената, а не само на узурпатор на божествените пълномощия и власт. Единствена надежда за другомислещите става напускането на обречения материален свят, защото хората или поне някои избрани хора (*electi*) в най-дълбоката си същност не са продукт на тази абсурдна система, а принадлежат на Абсолюта, на вечната пълнота на битието. Тяхната трагедия е, че са подмамани в капана на този неразбираем и невъзможен свят и са се отдалечили от истинския си дом отвъд небесните сфери. Те виждат в мистичното преоткриване на истинския си произход, в осъзнаването на божествената си принадлежност единствен начин да постигнат освобождение на „искрата“ в себе си и сливане със свършената цел – Бога.

За отбелязване е, че освен дуалистичен гностицизъм в древността съществуват наченки и на монистичен, който вероятно се дължи на въздействие от страна на египетския херметизъм.⁵ Изказваните напоследък твърдения за съществуване на „гностически монотеизъм“ според мен представляват типичен оксиморон, защото противоречат на самата

⁵ **Schödel, W. R.** Typological Theology and Some Monistic Tendencies in Gnosticism. – In: *Essays in Nag Hammadi: Texts in Honour of Alexander Bohlig*. Ed. by M. Krause. Leiden, 1972, 88-108; **Idem.** Gnostic Monism and the Gospel of Truth. – In: *The Rediscovery of Gnosticism. Proceedings of the International Conference on Gnosticism at Yale, New Haven, Connecticut, March 28-31, 1978*. T. 1. *The School of Valentinus*. Ed. by B. Layton. Leiden, 1980, 379-390 (*Studies in the History of Religions. Supplements to Numen*, 41) (руски превод – **Шедель, В.** Евангелие Истини и Иринеи Лионский. – <http://www.krotov.info/history/02/3/shedel.htm>).

същност на гностицизма. Джон Дилън дори е на мнение, че гностицизмът бил по-монистичен от християнството, понеже не постулирал като него „независим материален принцип”.⁶ Подобна мотивировка се основава върху невярното допускане или по-скоро съзнателното заблуждение, че християнството приема самобитност на материята.

Християнският гностицизъм възниква като течение за преутвърждаване, макар и с все по-чужда терминология, на трансцендентността, която представлява самата сърцевина на новата вяра. Гностиците възприемат себе си като единствено верни продължители на първоначалното благовестие на Исус при променени условия. Дан Мъркюър се опитва да докаже в юнгиански дух, че е вече остаряла представата за тях като пасивни съзерцатели и суеверни теурзи.⁷ Към новозаветните книги, одобрени като канонични от Църквата, гностиците започват да прибавят нови писания, които отразяват техните субективни „откровения” и „видения”. Има сведения, че те използват психотропни вещества за промяна на съзнанието си.⁸ Първоначалната търпимост към еретиците постепенно изчезва, защото между тях и редовите християни назряват все по-значителни идейни различия.⁹ Църквата в лицето на най-видните си богослови обвинява гностиците, че именно те са предатели на първоначалната

⁶ Срв. **Dillon, J.** Monotheism in Gnostic Tradition. – In: *Pagan Monotheism in Late Antiquity*. Ed. by P. Athanassiadi and M. Frede. Oxford, 1999, 69-79 (срв. рецензията на О. П. Смирнова в *Вестник древней истории*, 2001, № 2, 230-235).

⁷ **Mercur, D.** *Gnosis. An Esoteric Tradition of Mystical Visions and Unions*. New York, 1993, passim.

⁸ **Scarborough, J.** *Gnosticism, Drugs, and Alchemy in Late Roman Egypt*. – *Pharmacologia Historica*, 1971, January, 151-157. Срв. **Logan, A.** *Magi and Visionaries in Gnosticism*. – In: *Portraits of Spiritual Authority: Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*. Ed. by J. W. Drijvers and J. W. Watt. Leiden, 1999, 27-44.

⁹ **Dunn, J. D. G.** *Unity and Diversity in the New Testament: An Inquiry into the Character of Earliest Christianity*. 2nd ed. San Antonio (TX), 1990, 281-282. Срв. **Riley, G. J.** *One Jesus, Many Churches: How Jesus Inspired Not One True Christianity, but Many*. Minneapolis (MN), 2001.

християнска позиция. Това е убеждението не само на тези, които се придържат към религиозното статукво, но несъмнено и на някои от вярващите, които са запазили първоначалния импулс на религиозния протест и есхатологичната надежда. Използването от гностиците на езическа терминология и символика обединява срещу тях всички традиционалисти в Църквата, които ги осъждат и отлъчват като еретици.¹⁰ Срещу тях също се оплъчват такива разнородни мислители като философите неоплатоници и еретиците монархиани.¹¹

Изследването на гностицизма не е самозадоволяващо се кабинетно занимание, което е толкова езотерично, колкото и третирания от него предмет. Както отбелязва патологът А. Аман, „гностическата литература е първата богословска християнска литература”.¹² В своя указ от 1935 г. срещу софианската ерес московският митрополит Сергей (Страгородски) признава, че гностическата картина на света е „поема, която поражда с дълбочината и красотата (си)”.

¹⁰ **Boulluc, A.** La notion de ‘hérésie’ dans la littérature grecque, IIe-IIIe siècle. Paris, 1985; **Henderson, J. B.** The Construction of Orthodoxy and Heresy: Neo-Confucian, Islamic, Jewish, and Early Christian Patterns. Albany (NY), 1998; **Franzmann, M.** A Complete History of Early Christianity: Taking the „Heretics” Seriously. – Journal of Religious History, 29, 2005, № 2, 117-128. Срв. либералната трактовка на този проблем от **Lüdemann, G.** Heretics: The Other Side of Christianity. London, 1996, който твърди, че ересите били „първичното” християнство, а православие – „вторичното”. Този автор, който е професор по Нов Завет в Гьотингенския университет, стигна дотам, че публикува богохулна книга за Христос със заглавие „Голямата измама” (**Lüdemann, G.** The Great Deception: And What Jesus Really Said and Did. London, 1999). Той беше уволнен от университета в края на 1998 г. Срв. Faith, Truth, and Freedom: The Expulsion of Professor Gerd Lüdemann from the Theology Faculty at Göttingen University. Symposium and Documents. Ed. by J. Neusner. Binghamton, 2002.

¹¹ Срв. **Hubner, R. M.** Der paradox Eine. Antignostischer Monarchianismus im zweiten Jahrhundert. Leiden, 1999 (Vigiliae Christianae, Supplements, 50).

¹² **Аман, А.** Путь отцов. Краткое введение в патристику. М., 1994. – <http://www.krotov.info/history/04/kern/page05.htm>. Срв. **Desjardins, M.** Rethinking the Study of Gnosticism. – Religion & Theology, 12, 2005, № 3-4, 370-384.

Но веднага след това добавя: „Но това не е била истина, а въображение, прелест, измама и самоизмама”, чиято опасност е във факта, че се прикрива с термини и понятия, заимствани от Църквата.¹³ Без запознаване с гностическата религия не е възможно да се осветли всестранно и пълно процесът на възникването и началната еволюция на християнството. Като реагира на гностическата опасност, Църквата изяснява своето учение, формулира символите на вярата, очертава новозаветния канон, конструира окончателно степените на своята йерархия. В научните среди днес преобладава мнението, че гностицизмът оказва въздействие върху оформянето на християнското догматическо учение, предизвиква нови редакции на новозаветния текст, слага отпечатък върху ранното монашество (особено в Сирия), литургиката, църковното изкуство. Гностиците са първите в Църквата, които съставят песнопения, рисуват свещени изображения, използват жеста на прекръстването, въвеждат празници като Богоявление¹⁴ и Успение Богородично¹⁵, целувката на мира и танците по време на богослужението. Православието заимства всичко това, като го преосмисля в духа на каноничното предание.

Гностическата система от ереси не изчезва безследно от сце-

¹³ Указ Московской Патриархии Преосвященному Митрополиту Литовскому и Виленскому Елевферию. – http://www.krotov.info/libr_min/b/bulgakovs/19350905.html. Срв. **Геннадий (Эйкалович)**, иг. Дело протоиерея Сергия Булгакова (Историческая канва спора о Софии). Сан Франциско, 1980; **Сапронов, П. А.** Русская софиология и софийность. М., 2007.

¹⁴ В Александрия през II в. езичниците празнуват на 6 януари деня на Озирис, когато се вярва, че водите на Нил стават особено целебни: **Cullmann, O.** The Origins of Christmas. – In **Idem.** The Early Church. London, 1966, 24-25; **Pokhilko, N., Hieromonk.** The Formation of Epiphany according to Different Traditions. – <http://orthodoxeurope.org/page/12/4.aspx>. Някои автори напоследък отхвърлят тази връзка: **Förster, H.** Die Anfänge des Geburtsfestes Jesu in Ägypten Neuedition von P. Vindob. G. 19.934. – Zeitschrift für Antikes Christentum, 10, 2007, № 3, 386-409.

¹⁵ **Shoemaker, S. J.** Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption. Oxford, 2003, pp. 234-236, 238, 240-242, 249, 285.

ната след II в., както се заявява в популярните учебници по богословие. Интересно, но трудно доказуемо е предположението на Стоян Райчевски, че българските нестинари са продължители на раннохристиянска (гностическа) секта. Според някои автори следи от гностицизма се откриват в равинското юдейство, неоплатонизма, индуизма, будизма, исляма.¹⁶ Терминът „единосъщен”, включен от Първия вселенски събор в Символа на вярата (325 г.), има манихейски произход.¹⁷ Гностицизмът прелива в крайния дуализъм на манихейството, чиито наследници сега са общините на мандеите в Ирак и Иран. Манихейските идеи за греховността на секса и пълната развала на човешката природа доминират западното мислене от блажени Августин до Жан Калвин и английското пуританство.¹⁸ Паола Фредриксен и Йоханес ван Оорт доказват, че антисемитизмът на Августин също се дължи на манихейско влияние.¹⁹ Отхвърлянето на евхаристийното пресъществяване на хляба и виното в Тяло и Кръв на Христос отразява едно от най-характерните гностически учения – докетизма. Още св. Игнатий Богоносец обвинява съвременните му гностици в тази ерес, която е възродена през XVI в. от протестантите и в последно време намира последователи сред ня-

¹⁶ **Walker, B.** *Gnosticism: Its History and Influence.* Wellingborough, 1983, 162-165. Срв. **Таевский, Д. А.** *Христианские ереси и секты I-XXI веков.* Словарь. М., 2003, 3-319.

¹⁷ **Heil, U.** *Bloß nicht wie die Manichäer! Ein Vorschlag zu den Hintergründen des arianischen Streits.* – *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 6, 2002, № 2, 299-319.

¹⁸ **Lee, P. J.** *Against the Protestant Gnostics.* New York and Oxford, 1987; **Matthewes, C. T.** *Evil and the Augustinian Tradition.* Cambridge, 2002.

¹⁹ **Fredriksen, Paula.** *Excaecati Occulta Justitia Dei: Augustine on Jews and Judaism.* – *Journal of Early Christian Studies*, 1995, № 3, 299-324; **Oort, J. van.** *Augustinus' Confessiones. Gnostische en christelijke spiritualiteit in een diepzinnig document.* Tournout, 2002.

кои руски богослови модернисти.²⁰ Терминът „пресъществуване” (transubstantio) е включен за първи път в символа на вярата, който четвъртият латерански събор от 1215 г. съставя за катарите. Гностически елементи се съдържат в Корана и са особено силни в ученията на някои ислямски еретици като исмаилитите, мутазилитите, алавитите (известни у нас като алиани), друзите.²¹

Малоазийското павликянство, което представлява своеобразно видоизменение на гностицизма, е пренесено през X в. в южните български земи и се институционализира като нова религия с название богомилство. В основния български труд, посветен на богомилството от Д. Ангелов, се отделят едва две страници за анализ на т.нар. „гностическо-дуалистична традиция”, като се цитират няколко съчинения, издадени между... 1905 и 1955 г.²² По-обективен е Н. Кочев, който свързва богомилството както с по-ранните ереси, така и с неговия социален контекст.²³ Както е известно, богомилството поставя началото на патаренството в Босна (днешните мюсюлмани там до голяма степен са потомци на тези еретици), откъдето то преминава в Северна Италия и Южна Франция, но е изкоренено безкомпромисно от Римокатолическата църква посредством кръстоносен поход, Доминиканския орден и Инквизицията през XIII в.

²⁰ **Леонов, свящ. В.** Евхаристическият докетизм. – <http://www.pravoslavie.ru/put/050526112738>.

²¹ **Halm, H.** Die islamische Gnosis: Die extreme Schia und die 'Alawiten. Zürich und München, 1982; **Супонина, Е. В.** Арабские тайны Гермеса Трисмегиста: Религиозно-философская доктрина друзов. М., 1999; **Mélikoff, I.** Le gnosticisme chez les Bektachis/Alévis et les interferences avec d'autres mouvements gnostiques. – In: Synchrétismes et heresies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècle). Sous la dir. De G. Veinstein. Paris, 2005, 65-74.

²² **Ангелов, Д.** Богомилството. С., 1993, 79-81.

²³ **Кочев, Н.** Християнството през IV – началото на XI век. Проблеми на проникването и утвърждаването му на Балканския полуостров. С., 1995, 244-256.

Последната албигойска крепост Монсежур в Пиренеите е превзета с шум от папските войски през април 1244 г.²⁴

Доктрините на несторианите, които разделят двете естества на Христос, на монофизитите, които приемат само една или единна природа на Христос, и на иконоборците, които отхвърлят възможността за изобразяване на Неговото тяло, са в основата си гностически. Неслучайно големият апологет на иконопочитанието св. Теодор Студит в 71-то си послание до императорите Михаил и Теофил асоциира позицията на своите противници с тази на Мани.²⁵ Изява на гностическо мислене е сложната кабалистична доктрина на мистичното юдейство, чийто връх е лурианската кабала от XVI в.²⁶ Гностически черти доминират в редица движения като алхимията, розенкройцерството, масонството, крайните разклонения на руския старообрядски разкол. Един от най-големите гностици на Новото време е немският самоук мистик и розенкройцер Якоб Бьоме (1575-1624), който на свой ред оплодява светогледа на мнозина философи, писатели и поети не само в Германия, но и други европейски страни и САЩ. Гностически навеи обхвалят творчеството на Емануел Сведенборг, Маркиз дьо Сад, Фридрих Шелинг, Георг Хегел („Феноменология на духа“), късния Виктор Юго, Шарл Бодлер, Херман Мелвил, Фридрих Ницше, късния Лев Толстой, Райнер-Мария Рилке, Франц Кафка, късния Анатоли Франс, Мартин Хайдегер, особено Карл Густав Юнг, Симон Вейл, Антонен Арто, Албер Камю, Херман Хесе, руските представите-

²⁴ В албума „Танц на смъртта“ на хеви метъл групата „Айрън мейдън“ (2003) е включена композицията „Монсежур“ (Димитрова, А. „Айрън Мейдън“ – патетика и класика. – Сега, 11 окт. 2003).

²⁵ **Феодор Студит, преп.** Послания. Кн. 2. М., 2003, 153-163; http://www.pagez.ru/lsn/studit_p/0259.php.

²⁶ **Fine, L.** Physician of the Soul, Healer of the Cosmos: Isaac Luria and His Kabbalistic Fellowship. Palo Alto (CA), 2003 (Stanford Studies in Jewish History and Culture).

ли на „Сребърния век“²⁷ – Владимир Соловьев, Сергей Булгаков, Андрей Бели (ученик на антропософа Рудолф Щайнер), Александър Блок,²⁸ Михаил Булгаков, Евгений Замятин, Велимир Хлебников, Максимилиан Волошин, Михаил Кузмин, Николай Бердяев (чрез Бьоме),²⁹ Семьон Франк, Лев Карсавин, теософите, които Бердяев нарича „съвременни гностици“ (особено Елена Блаватска),³⁰ художника Михаил Врубел (починал в лудница), композиторият Александър Скрябин (ученик на Блаватска),³¹ окултният сатанист Алишър Кроули, символистите, сюрреалистите, абстракционистите (например Василий Кандински и Казимир Малевич),³² Светослав Минков, Даниил Андреев, Андрей Платонов, Франческо Патрици, Хорхе Луис Борхес, Емил Чоран, Морис Бланшо, Салватор Дали, Харолд Блум, Паулу Коелю, Робърт Дънкан, авторите на научна фантастика Филип Пулман и Филип Дик, автора на

²⁷ **Димитрова, Н.** Гностични мотиви в Руския сребърен век. С., 1998; **Богомолов, Н. А.** Русская литература начала XX века и оккультизм. М., 2000.

²⁸ Бели твърди, че поезията на Блок отразява „до дребни щрихи“ доктрината на гностическия учител Валентин от II в. (**Белый, А.** Воспоминания о Блоке. – Эпопея, 1922, № 3, 233-234).

²⁹ „Аз изповядвам почти манихейски дуализъм“. – **Бердяев, Н.** Съчинения в 6 т. Т. 3. Смиълът на творчеството. Кризата на изкуството. С., 2004, с. 11.

³⁰ **Шохин, В. К.** Гностицизм, гнозис, теософия: проблемы религиоведческой компаративистики. – Культурология. XX век. Дайджест. Альфа и омега культуры, 1 (5), 1998, с. 49.

³¹ **Lobanova, M.** Mystiker-Magier-Theosoph-Theurg. Aleksandr Skrjabin und seine Zeit. Hamburg, 2004.

³² **Watts, H.** Kandinsky and the Legacy of Jacob Boehme. – In: The Spiritual in Art: Abstract Painting 1890-1985. Ed. by M. Tuchman. New York, 1985, 239-255; **Kurbanovsky, A.** Malevich's Mystic Signs: From Iconoclasm to New Theology. – In: Sacred Stories: Religion and Spirituality in Modern Russia. Ed. by M. D. Steinberg and H. J. Coleman. Bloomington (IN), 2007. През януари 2006 г. в Националната галерия във Вашингтон видях картината на Жан Дьобюфе „Конфитюр материя светлина“ (1958), която е идеална илюстрация на тяхното смесване според манихейската доктрина.

комикси Грант Морисън, братята Ушовски – сценаристи на филма „Матрицата“³³ и мнозина други. Някои изследователи търсят гностицизъм дори у Достоевски.³⁴ Преведеният на български роман на Матю Хюз „Филидор, джуджето и архонта“ (С., Бард, 2004, 480 с.) може да се окачестви като гностическо произведение в стил фентъзи. Но може би най-гностическата повест, която съм чел, е „Аз“ на руския бизнесмен и писател Александър Потьомкин.³⁵

Робин Бригс търси манихейски дуализъм в борбата между доброто и злото, на която се подчиняват вълшебните приказки.³⁶ Други автори проследяват гностически идеи в символиката на гербовете.³⁷ Френският композитор Ерик Сати, който влиза в кръговете на розенкройцерите и другарува с теософа Клод Дебюси, през 1890 г. пише без петолия и ключове няколко произведения, озаглавени „Gnossiennes“. Нескрито гностически характер има и „Химн на Иисус“ (1917 г.) от англичанина Густав Холст, който се основава на апокрифа „Деяния на Йоан“ и ползва превода на окултиста Мийд.³⁸

³³ **Closson, D.** The Gnostic Matrix. – <http://www.probe.org/theology-and-philosophy/worldview--philosophy/the-gnostic-matrix.html>; Прими красную таблетку. Наука, философия и религия в „Матрице“. Под ред. Г. Йефета. М., 2003.

³⁴ **Тихомиров, Б.** Достоевский и гностическая традиция: К постановке проблемы. – Достоевский и мировая культура, 1999, № 15, 174-181; **Същият.** Наследие Достоевского и гностическая традиция (К постановке проблемы). – В: XXI век глазами Достоевского: перспективы человечества. Материалы международной конференции, состоявшейся в университете Тиба (Япония), 22-25 августа 2000 года. Сост. Т. Киносита. М., 2002, 298-304.

³⁵ **Потемкин, А. Я. М.**, 2004, 5-384.

³⁶ **Briggs, R.** The Twenty Second Katharine Briggs Memorial Lecture, November 2003. „By the strength of fancie“: Witchcraft and the early modern imagination. – Folklore, 115, 2004, № 3, 259-272.

³⁷ **Воронов, И. А., Ю. Н. Курганский.** Гностическая символика познания и геральдика. – Гербоведъ, 1996, № 1 (9), 77-80.

³⁸ **Head, R.** The Hymn of Jesus: Holst's Gnostic Exploration of Time and Space. – <http://www.gustavholst.info/essays/001.php>.

Към гностическата традиция се причисляват известните композитори-модернисти Арнолд Шьонберг и Карлхайнц Щокхаузен.³⁹ Всички произведения на ирландския композитор Марк Елис са разработени въз основа на древните гностически извори.⁴⁰ Дори краен атеист като швейцареца Фридрих Дюренмат създава гностическа пиеса – „Долината на бъркотиите”, в която Великият старец (Бог) е тартор на банда гангстери, а кучето на кмета се казва Мани.⁴¹ Най-продаваната книга в Америка през последните десетилетия е „Кодът Да Винчи” от Дан Браун, която претендира, че разкрива скрита истина за „гностическия” характер на християнството.⁴² Католическият зограф и публицист Майкъл О’Брайън смята, че дори нашумелите романи за Хари Потър са в същността си гностически. Той се позовава на изследванията на Томас Молнар, Волфганг Смит и Ерик Фогелин.⁴³ Текст от древния гностически апокриф „Гръм: съвършеният Ум” се цитира във видеореклама за парфюм „Прада”.⁴⁴

В своите трудове покойният руски православен богослов свещ. Александър Мен под влияние на Бердяев също изразява своята убеденост в две (съзидателно и разрушително) начала на битието – космогония, която е в странно съзвучие с гностическо-манихейската позиция. За това той е обвиняван в ерес от руски духовници и книгите му са изгорени публично в силно консервативния Екатеринбург.

³⁹ **Hanegraaf, W. J.** De gnosis van Arnold Schönberg. – Vooy: Tijdschrift voor Letteren, 7, 1988, № 1, 28-37; **Годвин, Д.** Карлхайнц Штокхаузен и гностицизм. – <http://gnosis.newmail.ru/articles/stockhausen.html>.

⁴⁰ Elijah’s Mantle. – <http://home.swipnet.se/~w-30139/elijahsmantle/home.htm>.

⁴¹ **Дюренмат, Фр.** Разговори 1961-1990 в четири тома. Т. 4. Драматургия на мисленето. Разговори 1988-1990. С., 2002, 59-72.

⁴² **Stanford, P.** The Secret World of the New Gnostics. – The Independent, 18 March 2004.

⁴³ **O’Brien, M.** Pope Benedict and Harry Potter. – http://studiobrien.com/site/index.php?option=com_content&task=view&id=121&Itemid=45.

⁴⁴ Prada: Thunder Perfect Mind. – <http://www.youtube.com/watch?v=2nmFg7hZRv4>.

ург.⁴⁵ Колкото и парадоксално да звучи, гностически елементи се установяват и в космогонията на такъв категоричен противник на гностицизма като А. Лосев.⁴⁶

Модерен аналог на гностическата система е философията на екзистенциализма.⁴⁷ Според Ерик Фогелин и неговите епигони Петер Козловски и Шефан Росбах някои политически идеологии на XX в. като комунизма и фашизма, макар и в силно изменени варианти, транспонират основни постулати на гностическото светоусещане.⁴⁸ От половин столетие насам отделни черти на гностицизма се актуализират и в еkleктичната квазирелигиозна вълна с название New Age (Нова епоха). На 3 февруари 2003 г. Римокатолическата църква издаде документ за Ню Ейдж, в който папата го нарича „модерен гностицизъм“ поради неговите претенции за тайно знание. Странно е, че десетките институти, които съставят папските енциклики, смесват монистичната същност на Ню Ейдж с дуалистичната същност на гностицизма.⁴⁹ Сред сектите и култовете, възникнали през последния половин век, най-близко до гностицизма стои сциентологическата „църква“ на покойния американски писател и милиардер Рон Хъбард. Силни гностически елементи се наблюдават в руския Богородичен център и

⁴⁵ **Антиминсов, С., прот.** Протоиерей Александр Мень как комментатор Священного Писания. – В: Сети „обновленного Православия“. М., 1995, с. 199. Срв. **Мен, А.** About Christ and the Church. Torrance (CA), 1996, 89-91.

⁴⁶ **Бонцакая, Н. К.** Имясловец-схоласт. – Вопросы философии, 2001, № 1, 123-142. Срв. **Тахо-Годи, А. А.** А. Ф. Лосев – философ и писатель. К 110-летию со дня рождения. М., 2003.

⁴⁷ **Трофимова, М.** Философия екзистенциализма и проблемы истории раннего христианства. – Вестник древней истории, 1967, № 2.

⁴⁸ **Voegelin, E.** Science, Politics and Gnosticism. Chicago, 1968; **Козловски, П.** Общество и государство. Неизбежный дуализм. М., 1998; **Rosbach, S.** Gnostic Wars: The Cold War in the Context of a History of Western Spirituality. Edinburgh, 1999. Срв. **Whisker, J. B.** Gnostic Origins of Alfred Rosenberg's Thought. – http://www.ihr.org/jhr/v04/v04p335_Whisker.html.

⁴⁹ Vatican Grapples with New Age Beliefs. – The Tablet, 8 February 2003; www.thetablet.co.uk.

„църквата” на сибирския лъжемесия Висарион. Митът за божествената искра във всеки човек и ритуалните инициации в мормонството са заимствани от гностицизма с посредничеството на окултизма и масонството. Людмила Живкова, която се беше встрашила в окултната тема, безспорно е права в заключението си: „Между съвременния прагматизъм и древния гностицизъм всъщност няма непреодолими различия”.⁵⁰ В четири града на САЩ и Норвегия действа „Ecclesia Gnostica” (Гностическа църква), възглавена от нейния „епископ” от унгарски произход Стефан Хьолер. Тя предлага „богослужения” също за хомосексуалисти и лесбийки.⁵¹ Книгите на Хьолер вече се издават в България.⁵² Подобна на нея е „Новата гностическа църква” в Сиатъл, чийто водач Джеймс Кинг е подследствен за блудство с непълнолетно момиче.⁵³ Още по-ексцентричен е GOTOS (Гностическият орден на храма на сатаната), който смесва сексуалната магия на Алистър Кроули и дяволските ритуали на Антъни Лавей.⁵⁴

Горният лаконичен преглед на влиянието на гностицизма през последните две хилядолетия – влияние не само в религията, но също в областта на литературата, философията, изкуството и политиката,⁵⁵ обуславя необходимостта да бъде анализирана подробно неговата поява, развитие и учение. Без да предявявам претенции за изчерпателност, която не е постижима при този обем на книгата и при сегашното състояние на източниците, мисля, че изследването

⁵⁰ Цит. по: **Райнов, Б.** Людмила. Мечти и дела. С., 2003, с. 119.

⁵¹ Вж. Ecclesia Gnostica. – <http://www.gnosis.org/eghome.htm>.

⁵² **Хьолер, Ст. А.** Свободата: алхимията на съзнателното общество. С., 2005.

⁵³ Man Accuses Doctor And Preacher Of Brainwashing His Daughter. – <http://www.komotv.com/stories/37082.htm>, 27 May 2005.

⁵⁴ **Доктор Ден.** Гностическият сатанизъм. – <http://sectainfo.narod.ru/gotos.htm>.

⁵⁵ Вж. Dictionary of Gnosis and Western Esotericism. Ed. by W. J. Hanegraaff, in collaboration with A. Faivre, R. van den Broek and J.-P. Brach. T. 1-2. Leiden, 2005.

ми допринася за набелязване на основни и слабо изтъквани досега насоки от еволюцията на християнската цивилизация. Тяхното екстраполиране в XXI в. води до хипотезата, че в недалечното бъдеще, когато кризата на западното християнство, отчуждението на човека от природата и изчерпването на световните ресурси достигне своя апогей, гностицизмът отново ще играе значителна роля. Анри Безансон нарича гностицизма „постоянна съблазън, отново изникваща от век на век, но никога с такава сила, както в нашето столетие”.⁵⁶ Според мнението на Цветан Тодоров както тоталитарните проекти, така и модерният ислямски тероризъм са „продукт на манихейския дух”.⁵⁷ Тази истина се доказва и от други автори.⁵⁸ Докато древните гностици са кратки интровертни мистици, новият гностицизъм, както вече личи, ще удави земята в кръв.

⁵⁶ **Безансон, А.** Нещастieto на века. Относно комунизма, нацизма и уникалността на Катастрофата. С., 2002, с. 80.

⁵⁷ **Тодоров, Цв.** Дълг и наслада. Един живот на посредник. Разговори с Катрин Портвен. С., 2003, с. 282, 343. Срв. **Същият.** Нихилизъм, манихейство, ценности. – http://www.mediatimesreview.com/january05/Tsvetan_Todorov.php.

⁵⁸ **Buruma, I., A. Margalit.** Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism. London, 2004; **Tibi, B.** Der neue Totalitarismus. „Heiliger Krieg” und westliche Sicherheit. Darmstadt, 2004.

Архимандрит доц. Павел Стефанов
Ялдаваот: история и учение на гностическата религия

Българска, първо издание

Редактор: Димитър Попмаринов
Коректор: Лора Султанова
Предпечат и графично оформление: Омофор
Печат: Симолини

Фондация „Покров Богородичен”
Издателство „Омофор”
София 1330, ул. „Младежка искра” 3
тел.: (02) 987 16 55
e-mail: omophor@gmail.com

www.pravoslavie.bg
www.omophor.com

Книжарница
<http://shop.pravoslavie.bg>
e-mail: bookstore@pravoslavie.bg

* * *

Електронни издания
<http://ebooks.pravoslavie.bg>
e-mail: ebooks@pravoslavie.bg

Авторът е доцент в катедра Теология на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и член на Нюйоркската академия на науките.

- *Знаете ли, че...* гностицизмът е слабо известна религия, която възниква заедно с християнството и няколко века успешно му съперничи?

- *Знаете ли, че...* някои прабългарски племена в Средна Азия възприемат манихейството?

- *Знаете ли, че...* богомилството не е оригинално българско явление, а е клон от вечнозеленото дърво на гностицизма?

- *Знаете ли, че...* от гностицизма са повлияни ислямът, алхимията, розенкройцерството, масонството, руското старообрядство, сциентологията, мормонството?

Тази книга ще Ви разкрие истината за многообразието на форми в ранното християнство и тяхното влияние през вековете.

Цена 12 лв.